

Тараненко Микола Григорович

Доцент кафедри теорії права і держави
Факультету соціології і права НТУУ «КПІ»

СОЦІАЛЬНА БАЗА КОЗАЦТВА, ЯК НОВОГО СТАНУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА XV-XVI СТ. СТ.

Досліджуючи класичний етап розвитку козаччини, як нового передового стану українського суспільства XV-XVI ст. ст., вчені, зазвичай, виділяють три його головні функції. А саме: колонізацію південних степів; ухоронництво як специфічну форму класової боротьби; національно-визвольну боротьбу проти іноземних поневолювачів. В цьому контексті В. Смолій цілком справедливо зазначає, що виникнення українського козацтва обумовлене економічними, політичними, військово-стратегічними та соціальними чинниками, і жоден з них не слід ігнорувати, чи перебільшувати [2, с.5].

Послідовно дотримуючись автохтонної концепції походження українського козацтва, О. Апанович, В. Голобуцький, В. Смолій, В. Щербак та інші вітчизняні дослідники у своїх працях постійно наголошують, що його головним соціальним джерелом було не прийшло, а місцеве, подніпровське населення [3, с.73]. На їх глибоке переконання, ці, безперечно, мужні і сміливі люди продовжували жити на території Південної України і Середнього Подніпров'я, незважаючи на постійну військову загрозу з боку їхніх войовничих і агресивних сусідів — кримських татар, котрі після розпаду Золотої Орди в середині XV ст. заснували в Криму свою власну державу — Кримське ханство, яке згодом потрапило в залежність від іншого завойовника – Османської імперії.

Головним заняттям і промислом тогочасних кримських татар, на думку науковців, було, як не дивно, людоловство. Вони постійно нападали на своїх північних сусідів — українців, росіян, білорусів, поляків, литовців, нещадно грабували їх і, головне, забирали в полон (ясир) найбільш здорових, сильних і вродливих молодих людей, а потім продавали їх на кримських ринках у рабство.

За підрахунками відомого українського історика Я. Дашкевича, кримські татари за 200 років – з середини XV до середини XVII ст. – в ході своїх спустошливих набігів на українські землі винищили або взяли в полон і перетворили на рабів від 2 до 2,5 млн. українців (вважається, що загальна чисельність населення України в той час сягала 4 млн. чоловік) [3, с. 73]. Ось чому вся південна частина України фактично була справжньою безлюдною пустелею і не випадково називалася Диким полем.

На порубіжжі з Диким полем у замках-фортецях, збудованих для боротьби з кримськими татарами, жили відважні люди. Чимало з цих сміливців, які не мали постійного роду занять, навесні кожного року подавалися в південні безлюдні степи на промисли. Тут, у Дикому полі, вони «козакували», займаючись мисливством, рибальством, бортництвом, видобутком солі. Восени більшість з них поверталися до своїх домівок і платили старостам десяту частину своєї здобичі. Цих сміливих людей за промисли в Дикому полі стали називати уходниками.

Враховуючи постійну небезпеку збройних сутичок з кримськими татарами, уходники, спочатку виключно для власного самозахисту, почали об'єднуватися у невеликі ватаги, або громади. Крім того, вони будували з січених, рубаних колод тимчасові пости (засіки, січі), які використовувались для зберігання продукції промислів та оборони від ординців. На думку вчених, такі невеликі збудовані уходниками городки-січі існували вже на початку XVI ст. Згодом, завдяки розширенню своєї колонізаційної діяльності, уходники поступово створили цілу систему укріплених осередків, розташованих на південь від р. Самари аж до татарського прикордоння. Зрозуміло, що звідси — з глибини Дикого поля вони вже не поверталися зимувати до замків-фортець, унаслідок чого їхні старости втрачали значну частину своїх колишніх прибутків. Цілком зрозуміло, що з цієї причини адміністрація прикордонних староств не була заінтересована в будівництві уходниками таких сторожових постів у південних степах.

Саме ці міщани-уходники, які, займаючись промислами, постійно перебували в Дикому полі, на думку В. Щербака, і стали первинною соціальною основою

формування українського козацтва [4, с. 33-34]. Згодом, зміцнивши, вони починають вдаватися й до більш активних дій — від пасивної оборони від нападів кримчаків поступово переходять до організації глибоких військових рейдів на розташовані в Криму татарські улуси з метою отримання там відповідної багатой здобичі. Це явище М.Грушевський доволі оригінально називав «пограничним спортом» [1, с.12].

Здобування в такий спосіб «козацького хліба» було на руку деяким представникам місцевої адміністрації, зокрема південноукраїнським старостам П. Лянцкоронському, О. Дашкевичу, Б. Претвичу, С. Пронському, котрих у вітчизняній історіографії XVII—XVIII ст. називали не інакше, як організаторами українського козацтва, першими козацькими гетьманами. Проте історичні факти переконливо свідчать, що ніякого прямого відношення до формування козацтва вони в дійсності не мали. Адже, організовуючи військові походи на Крим, старости переслідували виключно власні корисливі цілі, які були дуже далекі від справжньої козацької романтики.

Водночас слід зазначити, що серед представників тогочасної української еліти нерідко зустрічалися й такі, хто свідомо відмовлявся від спокійного і ситого життя, своїх багатств, цивільної служби і цілком віддавався козакуванню в Дикому полі. Найбільш яскравими постатями цієї, так званої аристократичної, або рицарської течії в українському козацтві були князь Д.Вишневецький, шляхтичі С. Копицький, І. Свирговський, Л. Чорнинський, Я.Шах та інші, які, за влучним висловом В. Замлинського, зневажали смерть й тішили свої бентежні душі небезпечним протиборством із татарами [3, с. 75].

З другої половини XVI ст. лави українського козацтва значною мірою поповнювалися також і за рахунок вихідців із боярської верстви, які не мали жалуваних грамот на свої маєтності й тому змушені були відстоювати свій попередній статус військовою службою у складі створеного в 1572 році польським королем реєстрового козацтва. Саме з цієї нової верстви українського суспільства згодом вирости визначні керівники козацького руху П.Сагайдачний, М. Дорошенко, М. Жмайло, І. Сулима, Б. Хмельницький та ін.

І нарешті, наприкінці XVI ст. в Україні спостерігається ще одна нова хвиля масового покозачення місцевого населення. В цей час лави українського козацтва значно збільшуються за рахунок селянства, котре в зв'язку з посиленням феодалного гноблення з боку польських магнатів і шляхти (особливо після прийняття польської конституції 1590 р.) змушене було вдаватися до цієї своєрідної форми класової боротьби. Тисячі селян, протестуючи проти свавілля польських панів, цілими селами навесні кидали свої домівки і оселялися на Дикому полі на «слободах», оголошуючи себе вільними людьми — козаками.

Як бачимо, в ході своєї еволюції козацтво, як новий стан українського суспільства, об'єднало і згуртувало в своєму середовищі вихідців із різних верств населення України — князів, шляхтичів, бояр, міщан і селян. Їх об'єднувала єдина спільна мета — романтика збройної боротьби проти татар, рівність, козацька свобода і воля. Протягом усього XVI ст. козачина в Україні кількісно зростала, помітно набирала сил, про що свідчили численні скарги татар і турків на адресу польських властей, в яких ішлося про постійні напади козаків і містилися настирливі вимоги якомога швидше приборкати «свавільців». Особливо активно козаки починають досаждати ординцям з середини XVI ст., коли на Пониззі — за дніпровими порогами виникає особлива військово-територіальна політична організація українського козацтва — Запорозька Січ, яка стала своєрідним зародком майбутньої держави — Української козацької республіки, створеної Б.Хмельницьким в середині XVII ст.

Список використаної літератури:

1. Андрущенко В. П., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. — К., 1995
2. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). Випуск I. — К., 1993
3. Шевчук В. П. Тараненко М. Г. Історія української державності. Курс лекцій. — К., 1999

4. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000